

Dr. Danica Pinterović

Najnoviji nalazi iz Dalja, značajnog arheološkog nalazišta

Dalj, nedaleko od Osijeka, na Dunavu, već je odavno poznat kao značajno prethistorijsko i rimsko nalazište.

Kad je pok. prof. Hoffiller objelodanio daljski idol od ilovače iz brončanog doba¹, upozorio je na mnogobrojne nalaze iz neolitika i brončanog, te starijeg i mlađeg željeznog doba. Ti se nalazi nalaze u zagrebačkom Arheološkom muzeju. Oni, kao i nalazi iz antike, dopuštaju siguran zaključak, da je Dalj bio gusto naseljen od neolitika do u srednji vijek. U raspravi o daljskom idolu Hoffiller najavljuje, da sprema veliku publikaciju o Dalju, do koje nažalost nije došlo, ali se iz toga fakta vidi, koliko je važnost polagao na ovo bogato arheološko nalazište.

Analizirajući idol iz Dalja i uspoređujući ga sa sličnim idolima brončanog doba iz Kličevca i Vršca, te Graca kod Bapske, došao je do zanimljivih zaključaka o uticajima neolitika, koji se produžuju u brončano doba, o stepenu civilizacije onoga doba i o dvije grupe u kojima se idoli javljaju: Kličevac—Vršac i Bapska—Dalj. — No daljski idol može da interesuje i opću etnologiju kao i posebno našu etnografiju zbog prikaza nošnje i nakita na njemu. Našu etnografiju zato, jer ona proučava arhaične elemente postojeće narodne nošnje, koliko u kroju, toliko u ornamentici i nakitu, a interesuju je i uticaji preislavenske tradicije, koje je ev. sačuvala praslavenska nošnja na ovome tlu. Za historika umjetnosti daljski idol omogućuje studije početaka ornamentike i plastičnog prikazivanja odjevenog ljudskog tijela.

Iz Dalja potječe i lijepa brončana posuda (poklonjena g. 1893. osječkom muzeju, inv. br. 2331) iz starijeg željeznog doba, koja je već dva puta u inozemstvu objavljena².

Dr. Reinecke smatra, da ona spada u X. ili IX. st. pr. n. e.; da ima srodnosti s metalnim radovima kruga Villanova u Italiji; da je italjski import uopće ostavio tragova u području Ugarske (t. j. Panonije). Ova

¹ v. Vjesnik, XV. str. 249 do 255.

² v. Reinecke, Ueber einen Bronzekessel im Museum zu Esseg, u Mitteilungen d. anthropol. Ges. in Wien, XXVIII. 1898. Sitzungsberichte, str. 34 i 36, sl. 24; Merhart u Festschrift des röm.-germ. Zentralmuseums in Mainz, Band II, Mainz, 1952, str. 57.

posljednja konstatacija upozorava nas na pradávnne i trajne trgovačke i kulturne veze između Italije i Podunavlja, koje se, baš i u pogledu metalne robe produžuju u antiki, — i u novije doba ova je posada ponovo publikovana od G. v. Merharta, koji međutim ne smatra, da ona pretstavlja import, premda ju smatra po obliku tipičnom za krug Villanova.

God. 1906. jedan je seljak u Dalju u svom vinogradu našao zlatan nalaz pokraj skeleta. Kroz prekupce nalaz je došao u berlinski muzej, a sastojao se iz dviju ukrasnih karičica, pločice u obliku životinje (možda od fibule), pločice od narukvice, prstena, 2 zrna, 2 okrugle pločice, sve od zlata, pozlaćene bronce ili pozlaćenog lima. Cjelokupni nalaz pobudio je veliku pažnju u arheološkim krugovima, te je i obrađen u stranoj¹ i našoj² literaturi, a pripada prema Brunšmidu rano-latenskom doba.

Tokom vremena mnogo je i antiknih predmeta pronađeno u Dalju i to ponajviše s terena ciglane na Dunavu, ali i iz Daljske planine, s »bajera«, sa »Busije« i dr. Većinom su pohranjeni u zagrebačkom Arheološkom muzeju, a manjim dijelom i u osječkom muzeju. Iz Dalja potjaču razni mali brončani figuralni predmeti antike: poprsje Zeusa, poprsje dječaka, desna noga nekog kipića, sfinga, koja je služila kao ručica na vrču, lavlja maska, kipić orla³ i t. d. Iz Dalja je i mali brončani kipić Amora s bakljom, koji se nalazi u zagrebačkom muzeju. Dr. Ivan Bach smatra⁴, da on pretstavlja samo jedan veoma rasprostranjeni tip Amora s nadgrobnihi spomenika, koji je nepoznati domaći majstor preradio kao sitnu plastiku u bronci.

Pok. prof. Hoffiller objelodanio je jednom prilikom rimski oklop za konjsku glavu iz Dalja⁵. Rimski oklopi za konjske glave su vanredno rijetki nalazi tako, da daljski nalaz, jer pretstavlja kompletan oklop za konjsku glavu, pripada među najznačajnije takove rimske nalaze uopće. Od rijetkih takovih nalaza jedino se može s daljskim usporediti nalaz, nađen g. 1892. kod Regensburga, koji je kod nas publiciran⁶.

Svi ovi nalazi, i značajni i česti, samo dokazuju, da su ovdje Dunav i plodne njegove obale oduvijek bili ljudima privlačni za stanovanje, i da je u rimsko doba, kad je rimska državna granica tekla Dunavom, ovdje bilo važno pogranično mjesto. Tabula Peutingeriana, VI., 2 označuje ga kao Tittoburgio, 13 milja udaljeno od »ad labores« i 16 milja od »Cornacum«-a (t. j. Vukovara-Sotina). Posve je sigurno, kako to i nalazi iz latenskog doba potvrđuju, da je tu već u predrimsko doba postojalo keltsko naselje istoga imena, u koje su Rimljani ušli i zadržali mu ime. Tako je bilo i u Mursi, a i drugdje.

¹ Max Ebert, Der Goldfund von Dalj u Jahreshefte des öster. archäologischen Institutes, XI, 259—276.

² Dr. Josip Brunšmid, Prehistorijski predmeti iz Srijemske županije, Vjesnik X. 230 do 237.

³ Dr. J. Brunšmid, Antikni figuralni bronsani predmeti u hrv. nar. muzeju u Zagrebu, Vj. XIII, str. 210, 243, 246, 251, 254 i 263.

⁴ Dr. Ivan Bach, Antikni figuralni brončani predmeti, Vj. XVII, 172/3.

⁵ Hoffiller, Rimski oklop za konjsku glavu iz Dalja, izd. Sveučil. u Zagrebu, Zbornik radova Filoz. fakulteta, knj. I, g. 1951.

⁶ F. Drexel, Römische Paraderüstung, u Strena Buliciana, 1924, str. 55 do 72.

U Tittoburgiju (također zvanom Teutoburgion) bila je štacioni-rana dalmatinska konjica (*«cuneus equitum dalmatarum»*) i *«legio VI Herculia»*, koje je *«praefectus»* imao ovdje svoje sjedište¹. Hoffiller smatra, da je vojnički tabor bio na spomenutoj ciglani, jer je tamo, osim vrlo čestih nalaza iz rimskih vremena, uočio i obrise jaraka, koji su okruživali tabor². Oklop iz Dalja, misli Hoffiller, svakako je nosio konj časnika ili podčasnika neke pomoćne čete rimske vojske, koja je tu ležala, a mogla je to biti *«ala I civium Romanorum»*, koja je tu dokazana s dva natpisa, a bila je ovdje štacioni-rana sve do Trajanovih dačkih ratova (101 do 107); zatim je neko vrijeme bila u sjevernoj Dakiji i opet se vratila u Teutoburgium. Još je poznato, da je tu bila španska konjanička trupa, *«ala II. Aravacorum»*, koja se tu u vojničkim diplomama spominje sve do g. 85. n. e., dok je iza toga bila premještena u Makedoniju³.

Prema svemu, što je ovdje o značajnim nalazima, o štacioni-ranoj legiji i konjaničkim četama u Dalju rečeno, ne začuđuje, da su se u proljeće 1954. g. na daljskoj ciglani slučajno ponovili značajni nalazi iz rimskog vremena i to: brončana posuda u obliku poprsja Pana (Fauna); dva brončana vrča skladnog oblika sa zanimljivim ručkama; novac cara Filipa, kevan u Viminaciju (v. Cohen, 1885, V. str. 120, br. 268); fragmenti brončanih kotlića i dosta fragmenata tipične latenske i rimske keramike.

Najzanimljivija je posuda u obliku poprsja Pana⁴, koja je po navodima radnika, koji ju je našao, iskopana iz dubine od 1,5 m na zapadnoj strani ciglane. Kakove su bile okolnosti nalaza, t. j. da li je posuda nađena u grobu ili nije, i da li zajedno s drugim predmetima, nije se dalo više ustanoviti.

Posuda je jako oštećena, manjka joj dno, podnožje, poklopac na glavi i polovica ručke; rupe se nalaze na grudima, na čelu, na desnoj strani glave i na zatiljku; manjkaju komadi površine na leđima, desna kozja resa i šiljak brade. Na lijevoj strani ruka i jareće krzno imadu nekoliko udubljenja od udaraca. (sl. 1 i 2).

Nakon čišćenja pokazala se na posudi tamno-zelena plemenita patina.

Panova glava prikazana je s gustom valovitom kosom, koja u kovrčama okružuje čelo i u kovrčama se spušta niz vrat. Na čelu među gustim uvojcima jedva su vidljive 2 kvrgice, koje označuju rogove. Na istaknutim očnim lucima duge i guste obrve u sredini se sastaju; vjeđe su fino markirane, a na mjestu zjenica nalaze se udubljenja; markantan je plitak, ali širok nos s nizom gustih dlačica nad velikim nozdrvama; široka, ponešto razvaljena usta, s debelim usnicama, iz kojih viri ispla-

¹ Vidi Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie*, Stuttgart, 1934, s. v. Teutoburgion.

² Hoffiller, *Rimski oklop*, str. 94.

³ isto, str. 98 i 99. Uspor. i Brunšmid, *Kameni spomenici hrv. muzeja u Zagrebu*, Vj. n. s. X, str. 171., koji misli, da je ta ala još i u drugom stoljeću u Dalju štacioni-rana bila.

⁴ Uprava ciglane predala je službeniku muzeja drugu E. Spajiću prilikom reambulacije terena gore spomenute nalaze osim Pana i manjeg vrča. Kad je pošao, da vidi mjesto nalaza na terenu, jedan radnik mu je spomenuo, da je oдавде kući odnio »davla«. Na uporno traženje druga Spajića, radnik je donio od kuće posudu u obliku poprsja Pana, kao i vrč, i predao ih na poklon muzeju.

žen jezik, obrubljuju brkovi i dugačka šiljasta brada; s obje strane brade visjele su kozje rese (lijeva manjka, kako je spomenuto); tipična kozja uha, pokraj kojih su po 2 kovrče prilegle uz lice, stoje sa šiljkom prema dolje. Na golim grudima vidna je desna bradavica, a preko lijevog ramena prebačeno je jareće krzno; ono je na vrhu vezano u čvor, a niz rame vise noge s papcima. Jareće krzno tretirano je isto kao Panova kosa, t. j. prikazane su valovite guste dlake; s njih se u kutu do čvora jedva vidljivo reljefno izdiže jareća glava s rogovima i bradom. Pazuho nije naznačeno ispod desne ruke.

Pan se u umjetnosti prikazuje uglavnom na dva načina: ili s jarećim nogama i rogovima, s dugom bradom i uopće napola kao životinja, napola kao čovjek; ili pak mladoliko, s dugom kosom i jedva vidljivim rogovima, te s atributima, pastirskim štapom i frulom.

Od Panovih uobičajenih prikaza prvoga načina ovaj se kip razlikuje po obrnuto smještenim ušima, po resama i po oštro zašiljenoj bradi¹. Panovo se lice od uobičajenog tipa razlikuje po svojim negroidnim karakteristikama: po plitkom i vrlo širokom nosu, po velikim ustima s debelim usnama i po neznatnoj prognatiji. Zapravo se tu radi o kombinaciji jarećih i crnačkih karakteristika.

S lijeve strane glave na tjemenu sačuvana je bršljanovim listom ukrašena karika, u koju je utaknuto proveslo. Od pomno izrađenog provesla sačuvana je samo polovica: u sredini nad tjemenom ukras je fino linearno cizeliran, a otuda se luk spušta u obliku akantovog lista, kojemu jedan list strši van luka: proveslo se u karičici završava u obliku labuđe glave (heniskos). Na lijevo na tjemenu vidi se rub otvora, dok se na desno uslijed oštećenja prekida; ostrag u sredini ostala je bršljanovim listom ukrašena cievčica za šarnir, pomoću kojeg se izgubljeni poklopac mogao pomicati. Premda ni dna ni podnožja više nema, iz analogije s drugim sličnim posudama može se tvrditi, da je ova posuda imala svoje podnožje. — Visina posude s ručkom iznosi 200 mm; dužina baze 120 mm.

Pan je član »thiasus«-a, t. j. bakhantskog kola, u koje spadaju i bakhantice, nimfe, muze, sileni, satiri i kentauri. Bakho, Dioniz ili Liber, općenito poznat kao bog vina i veselja, bio je u Trakiji, najstarijoj zemlji njegova kulta, poštivan kao bog vegetacije; tek u Atici on postaje bog vina. Dublji smisao njegovog kulta je ideja zanosa. »transa«, u kojemu se čovjek podaje prirodi. Bršljan i loza, svete Dionisove biljke, u stvari su simboli vegetacije uopće, a vina napose. Zbog toga, što su Dionisu od životinja posvećeni jarac ili bik, simboli plodnosti, gdje kad ga prikazuju s rogovima. Atributi su mu također delfin, tigar, panter i ris. U umjetnosti starijeg doba prikazivan je dostojanstveno, no od vremena Skopasa i Praksitela (4. st.), kao mladić s »thyrsos«-om, t. j. lozom i bršljanom ovijenim štapom. Dok u pratnji Dionisovoj nimfe označuju sve što je

¹ Usporedi: brončanu figuru plešućeg Pana iz Pompeja, sada u napuljskom muzeju, u kojega je okrugla brada; brončanu figuru pijanog Pana iz Herkulana, u napuljskom muzeju, s okruglom bradom i resama; brončanu figuru spavajućeg Pana iz Herkulana, u napuljskom muzeju, koji je mladolik, s resama, ali bez brade; mramorni kip barberinskog Fauna u Münchenskoj Gliptoteci, koji je također prikazan mladoliko, bez brade i bez resa.

Vel. 4:5

Sl. 1.

Foto: J. Pavelić

nježno i ljupko u prirodi, sileni, satiri i pani označuju ono, što je oporo, grubo, što zaplašuje i uznemirava u gorskoj ili šumskoj prirodi. Satiri se prikazuju s kozjim nogama i rogovima, ali bez brade; atributi su im thyrsos, frula, mješina za vino i panterova koža. Sileni su stariji satiri, redovno se prikazuju kao opojeni od vina i sa ćelom na glavi.

Panovi su, kako je rečeno, obično okarakterisani zašiljenom kozjom bradicom, rogovima, svinutim nosom i ružnoćom, a sa siringom u ruci (svirala, koje se izum pripisuje Panu). Kult Pana nastao je u Arkadiji. Grci su ga zamišljali, da voli šumsku samoću, da se zna verati po pećinama; kada se umori on sjeda do izvora, te svirajući na svojoj siringi domamljuje nimfe i pleše s njima. Iz Arkadije raširio se njegov kult u 5. st. i u Atiku i Beotiju. Tek u 3. st. ovdje je taj kult popularan, jer je gradski život ljude naučio više cijeniti ladanjsku jednostavnost.¹

Zanimljivo je napomenuti, da je iz Zaratustrine dualistične nauke personificirani princip zla prodro nesamo u antiknu mitologiju, već i u hebrejsku i kršćansku nauku. U pučkom kršćanskom vjerovanju, i u umjetnosti davao se pojavljuje obično crn, dlakav, s kozjim nogama, rogovima, pandžama, ukratko svojstva poganskog boga Pana prenijeta su na njega.

Brončanu posudu moramo zamišljati zlatno sjajnu, jer su u antiki brončane statue i predmete premazivali jednom vrsti ulja, da bi im se povisio sjaj². Šupljine na mjestu zienica bile su sigurno ispunjene srebrom. Antika je na kipovima tražila efekte u bojama (i na mramornim kipovima je bila uobičajena polihromija) bez obzira na zahtjeve realizma. Da su zjenice bile ispunjene srebrom navodi nas nesamo to, što je takav bio običaj u antiki, već i ukrasni detalji na ručki naše posude: nakon čišćenja izbio je naime tanki sloj srebra u udubini akantovog lista. Da li je još negdje bilo tauširanja srebrom na posudi, ne da se konstatovati, ali nije isključeno, da je toga moglo biti na izgubljenom poklopcu. Dakako da je zbog toga izgled posude bio posve drukčiji od današnjeg, a za naše pojmove naročit.

Posuda je lijevana od jednog komada: nosebno su rađeni, osim zienica i kozje rese, također isplažen jezik, karike s bršljanom, šarnir s bršljanom, i dakako ručka, dno i podnožje.

Budući da se lijevalo u antiki tehnikom takozv. »Hohl-guss«-a³, svi se ovakovi kipovi moraju smatrati kopijama prema jednom modelu, ali ne mehanički rađeni, već kao ručni rad jednog ili dva modelara. Sadreni ili zemljani model i vanjska kapa, između kojih se namjesto voska ulijevao vrući metal, poslije upotrebe bi se razbijali i nanovo prema matičnom modelu formirali. Kosa, obrve, brada, kozja dlaka i žilice na lišću na našoj posudi naknadno su fino cizelirani.

¹ Za mitološko tumačenje Pana vidi Stoll-Lamer, *Die Götter des klassischen Altertums*, Leipzig, 1907. i *Encyclopaedia Britannica*, 13. izd. vol. 19, s. v. Pan.

² Vidi Pernice, *Untersuchungen zur antiken Toreutik u Jahreshefte XIII*, 102, gdje spominje da su to radili bitumenom, razrijeđenom u ulju.

³ Vidi Pernice, *Untersuchungen zur antiken Toreutik u Jahreshefte VII*, 175 (Francuzi ovu tehniku nazivaju »à cire perdue«, Nijemci »Guss in verllorener Form«).

Može se reći, da je naša posuda prvorazredni primjerak rimskog umjetnog obrta.

U našoj stručnoj literaturi obrađena je slična brončana posuda, nađena u rimskom grobu u Cibalama, a sada se nalazi u zagrebačkom Arheološkom muzeju. Kad ju je Brunšmid prvi puta publicirao¹ rekao je, da je to žensko poprsje, te da je to rad vjerojatno 3. st. i ev. domaće provenijencije; drugom prilikom isto poprsje nazivlje dječjačkim², što ne začuđuje, jer ono ima zaista hermafroditiskih osebina. Radnoti, koji na vinkovačkom primjerku vidi dječju glavu, uvrštava ga u najbolje panonske primjerke³. Preko lijevog mu ramena leži plastić, a desno je rame golo. Proveslo je po obliku i proporcioniranosti slično onome na daljskoj posudi. Vinkovačka posuda imade svoje podnožje i svoj poklopčić na glavi. Visina joj je zajedno s proveslom 211 mm.

Sličnu je posudu publicirao kod nas i Vasić⁴, a bila je također nađena u rimskom grobu, u Viminaciji (Kostolac). Prikazuje bistu mladog satira, koja se elegantno diže iz cvjetne čaške; preko prsiju i leđa prebačena je panterova koža. I ovo poprsje ima svoje podnožje, nešto više proveslo s heniskima, ali mu fali poklopac na glavi. Zadržavajući se na tehnici Vasić veli, da je poprsje lijevano, ali da su neke partije (kao na pr. kosa i dlake na panterovoj koži) naročito cizelirane. Uspoređujući kostolačku s vinkovačkom posudom Vasić zaključuje, da se vinkovačka posuda mora privisati domaćem radniku, koji je marljivo radio detalje (proveslo, kosa), ali nije imao osjećaja za sklad cjeline. I kostolački je primjerak domaći, iako znatno bolji rad (osobito po osjećaju za proporciju i liniju), a Vasić ga također datira u 3. st., prema debelim kovrčama na čelu, koje liče onima na portretima cara Septimija Severa. Visina posude s drškom je 195 mm.

Treću takovu posudu publicirao je kod nas dr. I. Bach⁵. Nalazi se u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu, a potječe iz Makedonije. Okolnosti nalaza nisu poznate. Izrada je nedotjerana. Poprsje je prekriveno naprijed i ostrag polukružnim zavojem plašta, koji je fibulom na desnom ramenu pričvršćen. Ni ovo poprsje nema više svoga dna, ni podnožja (može biti da podnožja i nije bilo, jer je visina poprsja veća negoli kod ostalih primjeraka). Proporcije pojedinih dijelova i linije vrlo su nezgrapne. Proveslo je jednostavno, nešto više negoli kod daljskog primjerka, a završuje se na krajevima heniskima. Visina do vrha provesla je 182 mm. Prema izradi kovrča na glavi, koje sravnjuje s izradom kovrča na glavi Ganimeda na jednom uresnom okovu, nađenom u Carnuntum-u, dr. Bach smatra, da je moguće, da je ova posudica u obliku poprsja mladića proizvod jedne od carskih tvornica oružja oko srednjeg i donjeg

¹ Vj., VI, 154.

² Vj., XIII, 240/41.

³ Radnoti Aladar, Die röm. Bronzegefäße von Pannonien, 1938. Dissertationes panonicae, ser. II, br. 6, str. 173.

⁴ Vj., VIII, 148 do 158.

⁵ Vj., XVII, 1936, str. 166/7.

Vel. 4:5

Sl. 2.

Foto: J. Pavelić

Dunava u provinciji Panoniji ili Meziji, koje se sigurno nisu ograničavale samo na izradu bojne opreme¹. Dr. Bach ovu posudu uopće ne datira.

I četvrtu posudu iz Srijemske Mitrovice publicirao je dr. Bach,² koja je nađena sa svojim podnožjem, ali odvojeno; visina joj sa podnožjem, a do vrha provesla, iznosi 260 mm. Ovo poprsje završava dolje ravnom plohom u visini pazuha, kao kod daliske posude, pa nas to učvršćuje u uvjerenju, da je i daliska posuda, analožno vinkovačkoj, kostolačkoj i mitrovačkoj, imala podnožje i da je bila vjerojatno u svemu bar 250 mm visoka. Odjeća mitrovačke posude koso pokriva prsa te je skopčana na lijevom ramenu; kosa je prikazana finim crtama; proveslo nije ukrašeno, osim što na krajevima ima heniske, ali je srazmjerno visoko.

Dr. Bach navodi još neke slične posude: 1) iz Rila Sela (Bugarska), koja je nađena u grobu, ima oči inkrustirane srebrom, spada u 1. ili 2. st. n. e.; 2) iz sela Straldže (Bugarska), nađena u grobu sa dvije strigilis, iz čega se može zaključiti (jer je i kostolačka nađena sa strigilom, kao i neke druge), da su ovakove posude služile za pomast; ta se posuda po izduženom obliku provesla može datirati najkasnije u sredinu II. st. (širi oblik provesla ide u ranije doba³); 3) razne slične posudice, koje se nalaze u Louvreu, Kairu, Carigradu, Pešti i dr., a od kojih su mnoge nađene u Egiptu. — Na kraju autor zaključuje, da tip ovakovih posuda potječe iz Egipta, a da raznovrsnost četiriju posuda, koje se nalaze u Jugoslaviji upućuje na to, da bi to mogli biti radovi lokalnih proizvođača neizvjesnih narodnosti, koji su oponašali uzorke aleksandrijskih radionica.⁴

G. 1904. E. v. Stern objelodanjuje⁵ brončanu posudu ovakoga tipa, koja je nađena u Akermanu (nalazila se tada u muzeju u Odesi), a prikazuje mladu Felahiniu s blago, ali ipak realistično prikazanim odlikama crnačke rase: kosi lični kut, debele usne, plosnat, širok nos, neznatno isturena donja vilica, vunasta gusta kosa, začešljana na crnački način. Stern smatra ovu posudu izvrsnim primjerkom etnografskog tipa i nabraja još nekoliko takovih iz raznih lokaliteta širom rimskog carstva, a napose 6 primjeraka etnografskog tipa iz južne Rusije. Zadržava se pri tom na prikazivanju crnaca u grčkoj umjetnosti i umjetničkom obrtu, koje se može slijediti već od 500. g. pr. n. e.⁶, jer je sigurno tada u Ateni već bilo crnačkih robova. U to rano doba rasne karakteristike i niansiranje raznih crnačkih plemena nisu vjerno zapažani, dok u kasnije helenističko i rimsko doba zapažanje postaje tačnije i vjernije.

Brončanim posudama u obliku poprsja pozabavio se i Radnoti⁷; on spominje, da se među panonskim primjercima ističe svojom veliči-

¹ Usporedi i Münsterberg, *Bronzereliefs vom Limes u Jahreshefte*, VI, 78, gdje autor izriče mišljenje, da su vojnički obrtnici u taboru izrađivali mnogobrojne brončane reljefe, ali da nisu bili dorasli višim umjetničkim ostvarenjima; Drexel, *Römische Paraderüstung*, Strena Buliciana, 1924, 55—72, također upozorava na carske radionice oružja i opreme u Panoniji i Meziji, na koje su mogle i trakijske tvornice oružja uticati.

² Vj. XVII, 168.

³ Vj. XVII, 167.

⁴ Vj. XVII, 169.

⁵ *Jahreshefte* VII, 197—203.

⁶ Usporedi i R. v. Schneider, *Neger u Jahreshefte* IX, 321—324, gdje je govora o antiknim prikazima crnaca u keramici i u brončanoj plastici.

⁷ Aladar Radnoti, op. cit. str. 172—174.

nom ona iz Szentgyörgyvara (županija Zala), a prikazuje mladića s hlamidom i vrpcom u kosi; kako je već rečeno spominje i vinkovačku posudu; na dvije table donosi slike 10-tak takovih posuda s terena Panonije i susjednih oblasti, a na nekima od njih vidne su crnačke karakteristike. Autor tvrdi, da većina njih s panonskog terena pripada crnačkom tipu posuda.

Forer u svom poznatom leksikonu¹ objelodanjuje posudu u obliku poprsja Nubiica iz Aubette kod Strassburga, kojemu su oči inktrustirane srebrom i crnom caklinom, a usne obložene crvenim bakrom.

Ovdje treba napomenuti, da se kod nas osim 4 posude, koje dr. Bach uspoređuje, nalaze u Arheološkom muzeju u Splitu 2 brončane posude, nepublicirane, u obliku crnačkih glava etiopskog tipa, visine 105 i 70 mm, s običnim dršcima u obliku luka (poklopci im manjkaju); nepoznate su provincijencije, no vjerojatno iz Solina².

Općenito se smatra, da crnačke glave, koje se često susreću na predmetima umjetničkog obrta antike, nisu samo dekorativan elemenat, već apotropejski, jer je pučko vjerovanje u antiki, kao i u srednjem vijeku, crncu pripisivalo demonsku moć odvrćanja zla.

Predaleko bi nas odvelo, kad bi se osvrnuli na raširenu pojavu, t. j. na izradu zemljanih, polihromiranih posuda u obliku lica i poprsia³, koje sve imaju isti psihološki korien: težnju, skopčanu živahnom fantazijom, da se mrtva materija ovakvim oblikovanjem oživi.

Prema svemu, koliko nam je poznato, čini se, da sada u Jugoslaviji imademo 7 posuda ovakve vrste, ako uključimo dvije splitske i našu daljsku.

Koliko se iz naše i strane literature vidi ovakve posude obično prikazuju mladiće, djevojke, crnce, katkada satire, u jednom slučaju poprsie menade i dr. Daljka posuda stoji donekle o sebi, jer u prikazi Pana siediňuje jareće i crnačke karakteristike (uši, rošćići, šiljata brada, resice, krzno sjećaju na jarca; plosnat nos sa širokim nozdrvama, koje se sastaju na gornjim usnicama, debele usne, prognatiia sjećaju na crnca), te ovako simbolizuje životinjsku plodnost i ljudsku libidinoznost (široke nozdrve, debele usne, isplažen jezik). Organ sluha naročito je markiran jarećim ušima, okrenutim prema dolje. Resice i isplažen jezik daju impresiju odvratnosti.

Izvršna tehnika ovoga primjerka frapira ne manje negoli duhovit način izražavanja prirodnog i neplemenjenog nagona u životinje i čovjeka na nižem stupnju, onoga nagona, za koji je klasična mitologija i stvorila boga Pana, bezbrižnog, požudnog, strašljivog (poput mnogih životinja; otuda »panični strah«) i muzikalnog (muzika i erotika!) pratioca boga Bakha. Šteta je, da kipiće ne možemo vidjeti u potpunom antiknom efektu, t. j. sa podnožjem, cijelom ručkom, poklopcem, bez ostalih

¹ Forrer, Reallexicon, Berlin u. Stuttgart, tabla 228.

² Za ove podatke zahvaljujem drugu Mladenu Nikolanciju, kustosu Arh. muzeja u Splitu.

³ Vidi Propyläen — Kunstgeschichte, III, tabla X; Bossert, Geschichte des Kunstgewerbes IV, 202; Jahreshäfte I, 143—148, i VI, 66—68, da spomenemo samo neke, ali je poznato, da se »Gesichtsvase« pojavljuje već i u Egiptu, u Troji, na Kreti i u Etruriji.

oštećenja, a u zlatno-žutom sjaju sa srebrom inkrustiranim zjenicama i srebrom tauširanim ukrasnim detaljima.

Zašto su služile ovakove posude? Po nekima od spomenutih autora, služile su kao balzamarija, t. j. za mirisava ulja za mazanje tijela¹, jer su neke od posuda ovoga tipa nađene zajedno sa strigilima (strugači za znoj i nečistoću ljudskog tijela kod kupke i gimnastike); a budući da ih se nekoliko našlo u grobovima naslućuje se, da su tamo služile kao urne za pepeo pokojnika, a dionizijski su motivi često zastupani kod posmrtnog kulta.

Radnoti² drži, da su ovakove posude služile kao kadionice ili kao posude za spremanje zrna za kađenje.

U Platonovu *Symposicnu*³ Alkibijad na kraju svoga dialoga uspoređuje Sokrata sa silenima sa siringama, koji se mogu vidjeti u kiparskim radionicama, a u svojoj unutrašnjosti kriju božanske dragocjenosti. Alkibijad je s time valjda htio reći, da Sokrat pod ružnom vanjštinom krije božanski genij. Znači, da su već u Sokratovo vrijeme bile u porabi posude u obliku ljudskog lika, koje su služile za neku finu mirisavu tvar⁴. Antiteza iz Alkibijadova govora izvrsno pristaje na našu posudu, jer je izgled Pana tako suprotan pojmu mirisavog ulja.

Po kakovom je uzoru, u kakovoj radionici i u koje vrijeme izrađena ova posuda?

Premda se zna, da je helenistička umjetnost sezala od Aleksandra do Justinijana, i da je bila raširena na području rimskog carstva, dotada u povijesti besprimjernom jedinstvenošću, inak nas faze u razvoju helenizma upućuju, gdje da tražimo uzor naše posude. Razvojne faze helenizma relativno siećaju na barok, rokoko, i klasicizam⁵. U prvoj, baroknoj fazi osieća se sklonost k strastvenom, patosu, tragici: napušta se harmonija i traži disonanca, ono što je karakteristično, otkriva se čar ružnoće, groteske i karikature. Ako se sjetimo, da je kult Pana nastao u Arkadiji, da su brončane posude sa crnačkim površiem potekle većinom iz Egipta, vjerojatno iz aleksandrijskih toreutičkih radionica; da je vještina i običaj tauširanja srebrom potekao također iz istočnih radionica; da su u Pompejima (grčka umjetnost!) česte statue Dionizijevog kruga: onda moramo reći, da je uzor naše posude mogao nastati na grčkom Istoku, u helenističkoj fazi baroka. Atičke i aleksandrijske radionice snabdjevale su sve oblasti rimskog carstva svojim produktima. Pretpostavlja se, da su u doba carstva kolale i u provincijskim radionicama knjige sa skicama iz centara, no kojima se radilo.

Povijest rimske umjetnosti u Panoniji⁶, prilično je komplikovana, jer se tu očito održala uporna lokalna tradicija starosiedilaca, a prodrli su amo i uticaji iz viših rimskih kulturnih centara. Razne promjene i

¹ Hoffiller, Antikne bronsane posude iz Hrv. i Slav. u Vjesniku VII, 121, 123.

² op. cit. str. 172

³ Ivd. Schmelzer, Berlin, 1882, cap. 32, str. 82/3.

⁴ Na ovo zanimljivo mjesto u Symposionu upozorila me prof. I. Degmedžić, kustos Arheološkog muzeja u Zagrebu.

⁵ Vidi Rodenwaldt, Die Kunst der Antike, Propyläenverlag, Berlin, 54—60.

⁶ Vidi Hekler, Kunst u. Kultur Panoniens in ihren Hauptströmungen, u Strena Buliciana, 1924, 107—118.

faze mogu se pripisati štacioniranim trupama, a također i importiranoj robi.

Panonija je pokorena 12. g. n. e., no tek se u 2. i 3. st. formiraju utvrde, burgi i carinske stanice duž Dunava. S prvim legijama («legio I» i «legio II adiutrix») iza osvojenja, došli su amo oficiri i činovnici i presađivali profinjenu rimsku kulturu. Naručivali su aretinsku robu, brončane posude iz kapuanskih radionica, lucerne i brončane statue, što sve govori o uskoj vezi s Italijom. — U 2. st. umjetnost i kultura Panonije pokazuje novu sliku, jer sad iz Galiје prodire importna roba: brončane posude, terra sigillata i staklo iz ranjskih oblasti. Ali u 2. st. se ujedno u vezi s vojničkim posadama javljaju i trački uticaji; u 3. st. sirski i aleksandrijski, a u 4. st. sirsko-antiohijski. Uopće od 2. st. dalje, od vladavine Hadrijana, koji je bio sklon Grcima i koji se osjećao više kozmopolitom negoli Rimljaninom, a bio je od velikog uticaja na smjer u umjetnosti, ukorenjuju se grčki i istočni uticaji u umjetnosti i umjetničkom obrtu Panonije.

Ova komplicirana opća slika umjetničkog i kulturnog razvoja u Panoniji ne može nam mnogo pomoći kod određivanja porijekla i vremena naše posude. Konstatovali smo, da je uzor helenistički, iz barokne faze. Sudeći po proporcioniranoj niskoj ručki, posuda bi spadala u 1. st., a po tretmanu kose u 1. ili 2. st. Ako pomišljamo na elitne konjaničke trupe, koje su u Dalju bile štacionirane u 1. st. n. e., na »ala I civium Romanorum« i na »ala II Aravacorum«¹, a posuda i elegantni vrčevi dalski sigurno su pripadali časnicima tih konjaničkih odjelenja (nađene su tamo gdje se naslućuje, da je bio rimski tabor), onda to potkrepljuje pretpostavku, da je posuda bila načinjena i u porabi u 1., najkasnije na početku 2. st. n. e.

Brunšmid², obrađujući brončani figuralni materijal zagrebačkog muzeja, smatra, da je u Hrvatskoj i Slavoniji bilo domaćih brončarskih radionica; naročito to smatra za Sisak, gdje su se našli brojni nedovršeni predmeti od bronce. U Daruvaru su se našli fragmenti kolosalne konjaničke statue, te Brunšmid misli, da su ih ondje izradili majstori pozvani iz Siska, Osijeka ili Mitrovice. Za Osijek i Mitrovicu dakle također pretpostavlja da su bili sjedišta umjetnosti³. U zagrebačkom Arheološkom muzeju nalazi se velik broj brončanih kipova iz Dalja, kako je već u uvodu spomenuto, koje sve Brunšmid opisuje, ali njih, kao i većinu ostalih predmeta iz drugih lokaliteta smatra domaćim proizvodom zbog slabe ili osrednje izvedbe, dok samo nekoliko najboljih figuralnih brončanih predmeta zagrebačkog muzeja smatra importnom robom. I Vasić⁴, upoređujući vinkovačku i kostolačku brončanu posudu, no manikavoi izradi zaključuje, da su obje domaći proizvodi. Dr. Bach, obrađujući figuralne brončane predmete zagrebačkog muzeja, također samo najbolje primjerke ubraja u import; a 4 posude u obliku poprsja, što se nalaze u Jugoslaviji, ubraja doduše u domaće proizvode, ali smatra, da su rađene po uzorima aleksandrijskih radionica⁵.

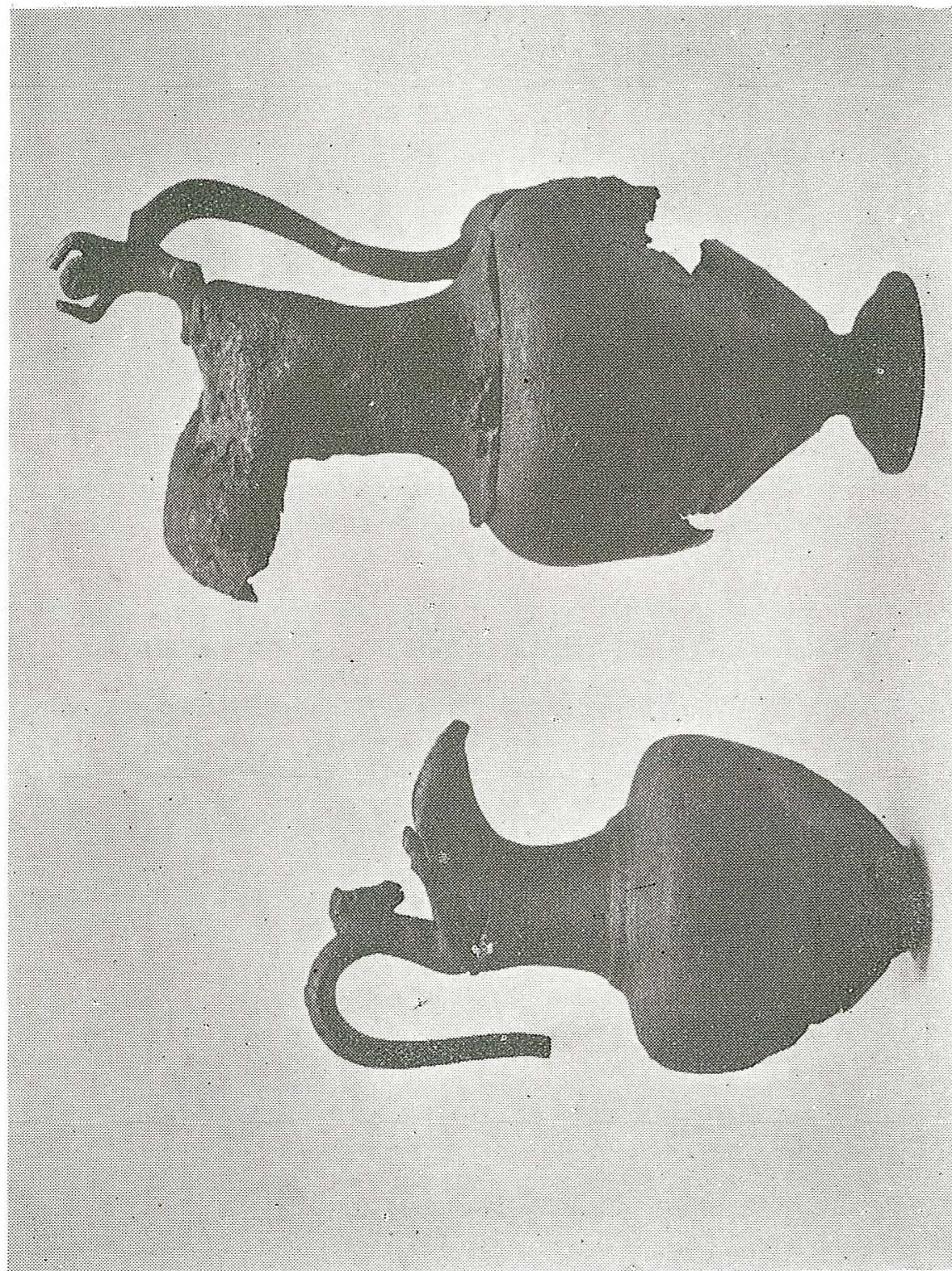
¹ V. Hoffiller, Rimski oklop etc.

² Vj. XIII, 207—268.

³ isto, str. 208.

⁴ Vj. VIII, 155.

⁵ Vj. XVII, 169.

Vel. 1:2,4

Sl. 3.

Foto: J. Pavelić

Hekler smatra¹, da je u 1. st. u Panoniji bio jak import iz Italije i napose ističe brončane posude iz kapuanskih brončarskih radionica, te veli, da se italskom importu imaju pripisati i izvrsne brončane statue; spominje i brončarsku domaću radionicu u Sisciji, koja da je radila sve do 4. st., ali joj pripisuje samo grubo lijevane plastične dekoracije. Drexel, govoreći o rimskoj paradnoj opremi², pretpostavlja carske radionice oružja i opreme na srednjem i donjem Dunavu, koje se nisu ograničavale samo na oružje i opremu, a stajale su u vezi s trakijskim radionicama. Ovima on pripisuje presađivanje helenističkih motiva u dunavske provincije i njene radionice. Münsterberg³ baveći se brončanim reljefima sa limesa, tvrdi, da su nastali u logorima od vojničkih obrtnika, koji nisu bili veliki umjetnici.

Dakle, ako daljska posuda po svojoj kvaliteti spada u rano carsko doba, kad još nisu proradile domaće radionice, i ako ona po svojoj koncepciji i tehnici vuče lozu iz helenističke umjetnosti, još nenatrunjene lokalnim barbarskim uticajima, onda se mora pretpostaviti, da je i ona import, da li iz južne, grčke Italije (Kapue?), gdje su prikazi dionizijskog ciklusa bili vrlo česti, kako se to vidi po umjetnosti Pompeja, ili, direktni import iz Grčke ili grčkog Istoka (Aleksandrije?), to je zasada nemoguće ustanoviti.

Zajedno s ovom posudom dospjeli su iz Dalja sa ciglane u osječki muzej i dva vrlo lijepa, međusobno slična vrča (sl. 3.). Manjemu manjka okruglo podnožje i dio ručke, a jajoliko tijelo mu je teško oštećeno; većemu vrču, koji ima svoje okruglo podnožje, također je jajoliko tijelo teško oštećeno, dok su mu se vrat s kljunom i ručka, budući da su posebno bili izrađeni, odijelili. Baš ovi defekti od oba vrča dobro ilustriraju tehniku t. j. posebno su lijevana i onda tokarena podnožja (na dnu sačuvanog podnožja lijepo se vide kolobari i takozv. »Körnerspitze« tokarskog kola⁴), posebno jajolika tijela i posebno vratovi s kljunovima, a dakako da su i ručke posebno rađene. Na manjem vrču, koji je relativno bolje sačuvan vide se i detalji bolje: fino ugravirana cik-cak-linija na sastavu vrata s tijelom, a na izvrnutom rubu kljuna tipičan, antikni ugravirani ornamenat; ručka s visokom elegantnom linijom priliegla je uz rub vrča u obliku poprsja (protome) konja, koji s prednjim nogama seže do kljuna. Ručka, koja s vanjske strane imade akantov ornamenat, dolje je slomljena, ali je vjerojatno u obliku maske, bršljanovog lista, ili slično, na ramenu završavala. Visina manjeg vrča bez podnožja je oko 190 mm. Na većem vrču koncentričnim kolobarima je ukrašeno podnožje i širi dio vrata pri sastavu s tijelom. Da li je na rubu vrata ili kljuna bilo ukrasa, ne može se uslijed oštećenosti konstatovati. Na ručki je nakon čišćenja izbio jedva vidljivi ornamenat vinove loze i grožđa; ona se gore završava ljudskom figurom (kojoj su oštećene uzdignute ruke i

¹ Strena Buliciana, op. cit. 112 i 118.

² Strena Buliciana, op. cit. 69.

³ Jahreshefte, VI, 78.

⁴ Vidi Pernice, op. cit. Jahreshefte, VIII, 51—60, gdje govori o izumu »Metaldrehbank«, odn. »mamphur«-a u izvorima, koji je bio važan stroj za izradu lijevanih okruglih predmeta u antiki.

obje raširene noge), a dolje međuzinom maskom. Visina ovoga većega vrča je (bez ručke) 230 mm.

Za oba vrča nalazimo analogije kod Radnotija¹, koji opisuje i donosi sliku vrča iz Pölöske (županija Zala), a taj ima ručku u obliku konjskog poprsja na gornjem, a Međuzinu masku na donjem kraju, dok hrbat ručke nosi ukras od akantovog lista. Opis i slika napadno se podudaraju s našim manjim vrčem. Vrš iz Környa (blizu Komaroma) sličan je našem većem vrču, jer se ručka gore završuje isto takovim ljudskim likom, a dolje Međuzinom glavom, dok je na hrptu ugravirana vinova loza s grozdovima. Radnoti zbog slabije izrade ovaj vrč smatra domaćim radom.

Prema Radnotiju porijeklo ovakvih vrčeva ide do u helenističko doba; oblik je karakterističan za 1. st. n. e., a udomaćen je naročito u Pompejima; mnogi od panonskih komada potječu iz italjskih radionica.

Zbog vrlo dobre izrade i tipičnog pompejanskog oblika, oba bi se vrča iz Dalja također morala smatrati importom iz južne Italije.

Analogiju imademo i iz antikne Intercize (dan. Dunapentele nedaleko Paksa na Dunavu u Mađarskoj), gdje je g. 1911. iskopan posve sličan vrč s ručkom, gore u obliku protome grifona, a dolje u obliku dionizijske maske. Hekler², koji je proučavao antikni život Intercize, smatra, da je taj vrč italjski import i da je on s ostalom brončanom robom iz Italije putem preko Akvileje dospio u Panoniju. Hekler, kako je već rečeno, smatra, da je u I. st. bio osobito jak import brončanih posuda iz kapuanskih brončarskih radionica, koje su tamo dokazane svojim pečatima³.

Škorpil objelodanjuje vrč iz Dionisopola blizu Varne u Bugarskoj⁴, sličan našem manjem i onom iz Intercize: ručka mu je gore izrađena u obliku zmaja, a dolje u obliku gorgoneje. Nađena je u grobu s vrlo bogatim inventarom iz raznog vremena.

U literaturi imade još mnogo primjera ovakvih vrčeva.

Osim tri nalaza importne brončane robe, nađeni su u Dalju istom prilikom: ručka od kotlića sa zavnutim krajevima, po dva fragmenta ruba dviju brončanih vedrica, dno jedne posude, 1 ručica i 1 okov. Hoffiller⁵ je obradio mnoge vrste brončanih posuda domaće provenijencije, kojima je lako mogao pripadati koji od ovih fragmenata.

Svrha ove rasprave bila je istaknuti Dalj kao značajno arheološko nalazište uopće, a posebno istaknuti nalaze antike, i to importa, te istaći s importnom, nedavno nađenom robom u Dalju, kako se razmaženiji rimski život već u I. st. razvijao u vojničkom taboru Teutoburgionu, nedaleko Murse.

Dakako da su za pravu sliku života u rimskoj provinciji Panoniji još značajniji predmeti domaće izrade, na kojima se pretpostavlja uče-

¹ op. cit. str. 139 i 141.

² Hekler, Forschungen in Intercisa, Jahreshefte, XV. 192.

³ Hekler, Kunst u. Kultur Pannoniens, Strena Buliciana, 112.

⁴ Škorpil, Grabfund in Balčik, Jahreshefte, XV, 112 i 114.

⁵ Antikne bronsane posude iz Hrv. i Slav. Vj. VII, 98—123.

stvovanje domaćeg življa, no proučavanjem importirane robe, njene tipologije i njenog porijekla, dobijamo uvida u rasprostranjenje trgovačkih veza, a ujedno osvjetljavamo probleme povijesti umjetnosti. Dok bude publikovano mnogo više materijala slavonskih, srijemskih i zapugarskih muzeja, moći će se komparacijom materijala mnoga nejasna pitanja u povijesti Panonije riješiti.

Die neusten Römischen funde aus Dalj bei Osijek

Im Frühjahr 1954 kamen in Dalj, dem römischen Teutoburgium, in der dortigen Ziegelfabrik wiederholt wichtige römische Funde an den Tag, darunter auch ein Bronzegefäß in Büstenform. Die Verfasserin erinnert bei diesem Anlass auf wichtige Funde aus Dalj in der Vergangenheit, wie zum Beispiel an das bronzezeitliche Idol, das Hoffiller publizierte, an den Bronzekessel der älteren Eisenzeit, den Reinecke veröffentlichte, an den Goldfund der Eisenzeit, den Max Ebert, u. an die römische Schutzplatte eines Pferdekopfes, die ebenfalls Hoffiller publizierte, um nur die wichtigsten Funde zu erwähnen.

Das Gefäß in Büstenform gehört jedenfalls auch unter die seltenen und bezeichnenden römischen Funde, zumal in Jugoslawien bisher nur 6 solcher Gefäße bekannt waren. Da es sich hier um einen Pankopf handelt, der mit Negergesichtszügen dargestellt ist, befasst sich die Verfasserin, soviel es ihr möglich war Fachliteratur zu benutzen, mit solchen Gefäßen überhaupt, insbesondere aber mit solchen die Negerköpfe darstellen, und zieht daraus den Schluss, dass das Vorbild des Daljer Gefäßes im griechischen Orient zu suchen ist, dass es wahrscheinlich im 1. od. Anfang des 2. Jahrhunderts verfertigt und gebraucht wurde, und, dass es einen Importgegenstand aus dem südlichen Italien darstellt.

Dasselbe gilt von den zwei Bronzekannen aus Dalj, die zusammen mit dem Büstengefäß aufgefunden wurden.